

مبارزه ملی و شرق آناتولی تشکیل دولت جنوب غرب قفقاز

چکیده:

بر اساس نتایج جنگ ۹۳ در سالهای (۱۸۷۷-۱۸۷۸)، ارتش عثمانی مجبور به عقبنشینی از «ولایتهای سه گانه» شد و این سرزمینها به عنوان غرامت جنگی به روسیه واگذار گردید. دوره ۴۰ ساله اشغال روسیه در باتومی، قارص، آخیسکا، ارداهان، آغابا و چیلدر آغاز شد که بخش بزرگی از قفقاز جنوبغربی را در بر میگرفت. با آغاز جنگ جهانی اول در سال ۱۹۱۴، درگیریهای روسیه تزاری و امپراتوری عثمانی مجدداً شعله ور شد و به آتشی بزرگ تبدیل گشت که منطقه را فرا گرفت. پس از انقلاب بلشویکی در ۷ نوامبر ۱۹۱۷، حکومت جدید روسیه قدرت را به دست گرفت. ترکهای محلی در برابر حملات بی امان روسها، ارمنیها و گرجیها مجبور به سازماندهی خود شدند. مبارزه سخت اما شرافتمندانه آنها منجر به تأسیس جمهوری قفقاز جنوبغربی (جنوبغربی قافقاس جومهوریتی) شد که از طریق حکومتهای شورایی محلی (شورا حکومتلری) برای دفاع از خود شکل گرفت. ارتش ترکیه در ۲۵ ژانویه ۱۹۱۹ از قارص عقبنشینی کرد. حکومت قفقاز جنوبغربی که خود را وارث حکومت ملی شورا اعلام کرده بود، به سرعت ارتش ۸۰۰۰ نفری متشکل از سربازان و افسران داوطلب باقیمانده از ارتش ترکیه و جوانان محلی تشکیل داد. فرماندار نظامی بریتانیا، تمپلی، جمهوری دموکراتیک آذربایجان و جمهوری قفقاز جنوبغربی را به رسمیت شناخت. پس از نبردهای مکرر، تغییرات ارضی و موجهای مرگ و غارت، این منطقه سرانجام توسط ارتش ترکیه آزاد شد. در ۱۷ نوامبر ۱۹۲۰، ارمنیها موافقت کردند تا به مذاکرات صلح بپیوندند. مذاکرات در گیومری به امضای پیمان گیومری (گیومری آنلاشماسی) در ۳-۲ دسامبر ۱۹۲۰ انجامید. بر اساس این پیمان، سرزمینهای از دست رفته در جنگ روسیه و عثمانی (۱۸۷۷-۱۸۷۸) شامل قارص، ساریقامیش، کولپ، کاغیزمان و ایغدير (سورمهلی) که پس از پیمان ترکمنچای توسط ایران به روسیه واگذار شده بود، به ترکیه بازگردانده شد. ترکیه در ۱۶ مارس ۱۹۲۱ پیمان مسکو (مسکو آنلاشماسی) را امضا کرد که بر اساس آن باتومی، آخیسکا، آخالکالاکی و آجارسن به روسیه واگذار شد. نخجوان به عنوان منطقهای خودمختار تحت حاکمیت آذربایجان قرار گرفت و بخش عمده آغابا تحت کنترل روسیه باقی ماند. از دست دادن منطقه استراتژیک آغابا ضربه شدیدی به ساکنان آن وارد کرد. طی یک سال مبادله جمعیت، دهها روستای آغابا کاملاً تخلیه شد و صدها خانواده از بیش از سی روستا به ترکیه مهاجرت کردند.

کلمات کلیدی: مبارزه ملی، شرق آناتولی، قارص، ترکها، روسها، ارمنیها، جنگ

استناد (آپا):

عسکر، ن. مبارزه ملی و شرق آناتولی: تشکیل دولت جنوب غرب قفقاز. ارومیه: فصلنامه تخصصی "مطالعات تاریخ آذربایجان و ترک"

سال ۰۲، شماره ۰۶، زمستان ۱۴۰۳. ۸۶۹۰-۳۰۴۱ شاپا

دکتر نایلا عسکر

ایمیل:

qaracantali@live.com

وابستگی:

دانشیار پروفیسور

ORCID:

<https://orcid.org/0000-0002-4723-1135>

Assoc. Prof. Dr. Naila ASKAR

Email:

qaracantali@live.com

Affiliation:

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4723-1135>

NATIONAL STRUGGLE IN EASTERN ANATOLIA

Abstract:

Based on the results of the War of 1877-1878, the Ottoman army was forced to retreat from the "Three Provinces," and these territories were ceded to Russia as war reparations. A 40-year period of Russian occupation began in Batumi, Kars, Akhalkalaki, Ardahan, Aghbaba, and Çıldır, encompassing a large part of southwestern Caucasus. With the onset of World War I in 1914, conflicts between the Tsarist Russia and the Ottoman Empire reignited, turning into a great fire that engulfed the region. After the Bolshevik Revolution on November 7, 1917, the new Russian government came to power. Local Turks were compelled to organize themselves against the relentless attacks of the Russians, Armenians, and Georgians. Their hard but honorable struggle led to the establishment of the Southwestern Caucasus Republic (Southwestern Caucasus Republic), which was formed through local Soviet governments (Soviet councils) for self-defense.

The Turkish army retreated from Kars on January 25, 1919. The Southwestern Caucasus government, which declared itself the successor to the National Council government, quickly formed an army of 8,000 consisting of soldiers and volunteer officers remaining from the Turkish army and local youth. The British military governor, Temple, recognized the Democratic Republic of Azerbaijan and the Southwestern Caucasus Republic.

After repeated battles, territorial changes, and waves of death and plunder, this region was finally liberated by the Turkish army. On November 17, 1920, the Armenians agreed to join peace negotiations. The negotiations in Gyumri resulted in the signing of the Treaty of Gyumri (Gyumri Anlaşması) on December 2-3, 1920. According to this treaty, the territories lost in the Russo-Turkish War (1877-1878), including Kars, Sarıkamış, Kulp, Kağızman, and Iğdır (Sürmeli), which had been ceded to Russia by Iran after the Treaty of Turkmenchay, were returned to Turkey. Turkey signed the Moscow Treaty (Moskova Anlaşması) on March 16, 1921, under which Batumi, Akhalkalaki, and Adjara were ceded to Russia. Nakhchivan was established as an autonomous region under the governance of Azerbaijan, while a significant portion of Aghbaba remained under Russian control. The loss of the strategic Aghbaba region dealt a severe blow to its inhabitants. During a year of population exchange, dozens of Aghbaba villages were completely evacuated, and hundreds of families from more than thirty villages migrated to Turkey.

Key words: National struggle, Eastern Anatolia, Kars, Turkish, Russian, Armenian, war

CITATION (APA):

Askar, N. NATIONAL STRUGGLE IN EASTERN ANATOLIA. Urmia: "Studies on Azerbaijan and Turk's history" Specialized Journal, year 02, number 06, winter 2025, ISSN: 3041-8690.

ŞƏRQİ ANADOLUDA MİLLİ MÜBARİZƏ

Dos. Dr. Nailə ƏSKƏR

E-poçt:

qaracantali@live.com

Mənsubiyyət:

ORCID ID:

<https://orcid.org/0000-0002-4723-1135>

Xülasə:

93 Mühəribəsinin (1877-1878) nəticələrinə görə Osmanlı Ordusu "Üç sancaq"dan (Elviyə-yi Sələsə) çəkilməyə məcbur oldu və bu torpaqlar Rusiyaya mühəribə təminatı olaraq verildi. Batum, Qars, Axıska, Ərdəhan, Ağbaba və Çıldırda cənub-qərbi Qafqazın böyük hissəsini əhatə edən 40 illik rus işğalı dövrü başladı. 1914-cü ildə Birinci Dünya Mühəribəsi ilə yenidən alovlanan Çar Rusiyası-Osmanlı qarşıdurmaları tezliklə bölgəni yandıran böyük bir atəşə çevrildi. 7 noyabr 1917-ci ildə Rusiyada bolşeviklər inqilab yolu ilə hakimiyyəti ələ keçirdilər. Rus, erməni və gürcü hücumlarına qarşı yerli türklər təşkilatlanmalı idi. Türklərin çətin, lakin şərəfli mübarizəsi Şura Hökumətləri formasında özünümüdafiə birləşmələrindən Cənub-Qərbi Qafqaz Cümhuriyyətinin yaradılmasına qədər davam etdi.

Türk ordusu 25 yanvar 1919-cu ildə Qarsdan çəkildi. Özünü Milli Şura Hökumətinin varisi elan edən Cənub-Qərbi Qafqaz Hökuməti, Türk ordusundan könüllü qalmış əsgər və zabıtlardan və yerli gənclərdən ibarət 8.000 nəfərlik ordu yaratdı. İngilis hərbi qubernatoru Templey, Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti və Türkiyə Cənub-Qərbi Qafqaz Cümhuriyyətini rəsmən tanıdı.

Dəfələrlə döyüşlər, ərazi dəyişiklikləri, ölüm və qarətlər yaşayan bu region nəhayət Türk ordusu tərəfindən azad edildi. 17 noyabr 1920-ci ildə ermənilər sülh danışıqlarına razılıq verdi. Gümrüdə başlayan danışıqlar 2-3 dekabr 1920-ci ildə Gümrü müqaviləsinin imzalanması ilə başa çatdı. Müqaviləyə görə, 1877-1878-ci illər Rus-Türk mühəribəsində itirilən Qars, Sarıqamış, Qulp, Qağızman və Türkmənçay müqaviləsindən sonra İranın Rusiyaya verdiyi İğdır (Sürməli) Türkiyəyə qaytarıldı. Türkiyə 16 mart 1921-ci ildə Moskva müqaviləsini imzaladı. Bu müqaviləyə əsasən Batum, Axıska, Axalkələk və Acarıstan Rusiyaya verildi, Naxçıvana Azərbaycana bağlı muxtar status verildi, Ağbabanın böyük hissəsi isə Rusiyada qaldı. Strateji əhəmiyyətli Ağbaba bölgəsinin itirilməsi ən çox yerli əhaliyə ziyan vurdu. Bir illik əhali mübadiləsi zamanı onlarla Ağbaba kəndi tamamilə boşaldıldı və 30-dan çox kənddən yüzlərlə ailə Türkiyəyə köç etdi.

Açar sözlər: Milli mübarizə, Şərqi Anadolu, Qars, türklər, ruslar, ermənilər, mühəribə

CITATION (APA):

ƏSKƏR, N. ŞƏRQİ ANADOLUDA MİLLİ MÜBARİZƏ. Urmiya: "Azərbaycan və Türk tarixi araşdırmalar" İxtisaslaşdırılmış Jurnal, il 02, nömrə 06, qış 2025, ISSN: 3041-8690.

DOĞU ANADOLU'DA MİLLİ MÜCADELE

Doç. Dr. Naile ASKER

E-posta:

qaracantali@live.com

Üyelik:

ORCID ID:

<https://orcid.org/0000-0002-4723-1135>

Özet:

Osmanlı Ordusu 93 Harbinin (1877-1878) sonuçlarına göre Elviye-yi Selase'den çekilmek zorunda kaldı ve bu topraklar savaş tazminatı olarak Ruslar'a bırakıldı. Güneybatı Kafkasya'nın büyük bir kısmını kaplayan Batum, Kars, Ahıska, Ardahan, Ağbaba ve Çıldır'da 40 yıllık Rus esareti devri başladı. 1914 I Dünya Savaşıyla yeniden başlayan Çar Rusya'sı-Osmanlı çatışmaları aralıklarla güçlenerek yöreyi yakan büyük ateşe dönüştü. 7 Kasım 1917'de Rusya'da ihtilal yolu ile yönetimi Bolşevikler ele geçirdiler. Saldırıları dinmek bilmiyordu, Rus, Ermeni ve Gürcü saldırılarına karşı yerli Türkler örgütlenmek zorundaydı. Türkler yerli Şura Hükümetleri şeklinde kendini savunan birliklerden Cenub-i Garb-i Kafkas Cumhuriyeti'nin kurulmasına kadar zorlu, cefalı ama şerefli bir yol geçti.

Türk ordusu 25 Ocak 1919'da Kars'tan çekildi. Kendini Milli Şura Hükümetinin varisi ilan etmiş Cenub-i Garb-i Kafkas Hükümeti kısa sürede Türk Ordusundan gönüllü olarak kalmış asker ve subaylar ve aynı zamanda yerli gençlerden oluşan 8.000 kişilik ordu kurdu. İngiliz askeri valisi Templey, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti ve Türkiye Cenub-i Garb-i Kafkas Cumhuriyetini resmen tanıdı.

Defalarca savaş sonucunda el değişen ve her seferinde yeni ölümler ve yağmalar yaşayan bu bölge nihayet Türk Ordusu tarafından tamamen kurtarıldı. 17 Kasım 1920'de Ermeniler barış için masaya oturmayı kabul etti. Gümrü'de başlayan müzakereler 2-3 Aralık 1920'de imzalanan Gümrü Antlaşması ile son buldu. Antlaşmaya göre 1877-1878 yılları arasında çıkmış Rus-Türk savaşı zamanı kaybedilmiş Kars, Sarıkamış, Kulp, Kağızman; Türkmençay Antlaşmasından sonra İran'ın Rus'lara verdiği Igdir (Sürmeli) Türkiye topraklarına katıldı. Türkiye 16 Mart 1921'de Moskova Antlaşmasını imzaladı. Bu antlaşmaya göre ise Batum, Ahıska, Ahılkelek ve Acaristan bölgeleri Rusya'ya bırakıldı, Nahçıvan'a Azerbaycan'a bağlı olarak özel özerklik statüsü verildi, Ağbaba bölgesinin büyük bir kısmı ise Rusya'da kaldı. Bu antlaşmada stratejik yükseklik olarak askeri önem taşıyan Ağbaba bölgesin elden çıkarıldı ve bundan en çok zarar edenler ise kuşkusuz Ağbaba nüfuzu oldu. Antlaşma sonucu bir yıllık bir mübadele süresince onlarca Ağbaba köyü tamamen ve otuzun üzerinde köyden yüzlerce aile, Türkiye tarafına göç etti.

Anahtar kelimeler: Milli mücadele, Doğu Anadolu, Kars, Türk, Rus, Ermeni, savaş

CITATION (APA):

ASKER, N. DOĞU ANADOLU'DA MİLLİ MÜCADELE. Urmiye: Üç Aylık "Azerbaycan ve Türkiye Tarihi Üzerine Araştırmalar" Uzmanlık Dergi, yıl 02, sayı 06, kış 2025, ISSN: 3041-8690.

XIX yüzyılın başlarında Osmanlı'nın zayıf düşmesi, Doğu Anadolu'nun kaderinde büyük felaketlere sebep oldu. 1828-1829 yılları arasında başlanan Rus-Türk savaşında Poti, Anapa, Ahıska ve Ahılkelek Osmanlı devletinin elinden çıktı. Bundan sonra Ruslar bölgedeki yerli Türklere karşı işgalci siyaset uygulayarak Türklerin önemli bir bölümünü Türkiye'ye göçe mecbur ettiler. Ahıska ve civarından Türkler göç ettirildi. Buranın Doğu Beyazıt'ten getirilmiş Ermeni muhacirler hesabına toplu şekilde Ermenileştirilmesine başlandı. İlk zamanlar 30 bin, 1828-1829'lu yıllarda ise 100 binden çok Ermeni Ahıska'ya yerleştirildi (Hacılı 1992: 15).

Rusya'nın gerçek amacı Çar Petro'nun vasiyet ettiği gibi, sıcak denizlere inmek, yani İstanbul ve boğazları ele geçirmek, ya da Rusya'nın kontrolü altına almaktı. Bunun için 24 Nisan 1877'de Rusya "Slav kardeşleri esaretten kurtarmak" bahanesi ile Osmanlı devletine savaş ilan etti. Savaşa çok ciddi hazırlanan Ruslar, Kars, Doğu Beyazıt ve Ardahan bölgesinden hücumla başlayarak önce Doğu Beyazıt'ı, sonra ise Ardahan'ı ele geçirdiler. Bir aylık kuşatmadan sonra Kars da 1877'de 18 Kasım günü düşmana yenik düştü. Bu büyük kaybın ardından Osmanlı ağır şartları olan San-Stefano barış antlaşmasını imzalamak zorunda kaldı. 31 Mart 1878'de imzalanmış bu antlaşmanın 13. maddesine göre Osmanlı devleti 1 milyon 410 bin ruble olan askeri tazminatın bir kısmını Ardahan, Kars, Batum ve Beyazıt vilayetleri ile Dobrica'yı Rusya'ya vermekle ödedi (Çelik 1943: 20).

Bu antlaşmadan sonra Güneybatı Kafkasya'nın büyük bir kısmını kapsayan Batum, Kars, Ağbaba, Ahıska, Ardahan, Çıldır'da 40 yıllık Rus esareti devri başladı. Çar yönetimi "Rus Arazi Nizamnamesi"ni bahane ederek toprak mülkiyet kanununu kaldırdı, ahaliye mahsus topraklar devlet mülkiyeti ilan edildi. Yerli nüfusun Osmanlı devletinin içlerine göç etmesini sağlayan Ruslar, Kars'a ve etraf bölgelere Hohol, Duhobor, Molokan icmalarını, Alman, Eston, Yunan, Ermeni, Yezidi Kürtler, Asuri gibi gayri müslüm halkları yerleştirmeye başladılar (Kırzioğlu 1953: 553).

1905'te Rus'ların Japon'lara yenilmesinden sonra bu bölgede de hareketlenme başladı. Azerbaycan ve Kırım'da yayımlanan gazete ve dergiler bu bölgelerde de yayılmaya başladı. Uzun bir süre Kur'an'dan başka kitabın girişine izin verilmeyen Güneybatı Kafkasya'da milli uyanış başladı. 1906'da Kars'ta Difai Partisi'nin, 1909'da ise İslam Neşr-i Maarif vakıflarının bölümleri açıldı (Hacılı 1992: 16). 1914'de I Dünya Savaşı, Kasım ayında ise Rusya ile Osmanlı arasında ilk çatışmalar başladı.

Ocak 1915'de Ardahan'ı basan Ruslar, Ardahan ve çevresinde üç ay içinde 40 binden fazla Türkü katlederek Çıldır ve Göle insanını da açlığa terk ettiler. Bütün bunlara seyici kalamayan

Bakü'deki "İslam Cemiyet-i Hayriyesi" Çar'dan resmi izin alarak Nisan ayında bölgeye geldi. 1917'ye kadar bölgede kalan bu yardım kuruluşu, 22 bin kadar Türkü ölümün eşiğinden kurtardı (Arzumanlı 1998: 65-68).

⁂Kasım 1917'de Rusya'da yönetimi Bolşevikler ele geçirdiler. Mart 1918'de Bolşeviklerin imzaladığı Brest-Litovsk Antlaşmasına göre Ruslar'ın "Elviye-yi Selase" (üç sancak) gibi tanınan Kars, Ardahan ve Batum bölgeleri yeniden Osmanlı devletine vermesi gerekmektedir. Lakin bu mukaveleyi tanımak istemeyen Taşnaklar, Kars-Ahıska-Şöreğel bölgesinde, Erzincan ve Erzurum'da katliama başladılar. Onlar, 1918 Mart- Nisan aylarında 55 gün içerisinde Kars, Sarıkamış ve Kağızman yöresi insanına katliam yaptılar. Şöreğel ve Zaruşat (Arpaçay) demiryolu ve karayolu kenarındaki köylerde 20 binden fazla Türkü yaşlı, kadın, çocuk demeden katlettiler (Gökdemir 1988: 28).

Türk askeri kuvvetleri bu kadar mezalime seyirci kalamazdı ve 1918'de Doğu cephesi açıldı. Mart-Nisan aylarında Erzurum, Sarıkamış ve Kars Türk Silahlı Kuvvetlerinin koruması altına alındı. Brest-Litovsk Antlaşmasına göre milletlerin kendi kaderlerini belirlemesi amacıyla 14 Temmuz 1918'de Kars, Ardahan ve Batum'da referanduma gidildi. Referanduma katılan 87.048 kişinin 85.129'u Türkiye ile birleşmenin lehine, 1.693 kişi ise aleyhine oy verdi. Bu üç vilayet onların terkinde Ağbaba, Çıldır, Ahıska, Ahılkelek ve Nahçıvan Osmanlı devletiyle birleşmeliydi (Erim 1953: 17).

Sovyet Hükümeti ve Ermeniler bu referandumu keskin şekilde eleştirdiler. Ermenilerin yaptığı soykırım görülmemiş ölçülere ulaştı, bir ucu da Bakü'yü, Karabağ'ı, Şamahı'yı, Guba'yı sardı. Nuri Paşa komutasındaki Kafkas İslam Ordusu, bu soykırımın karşısını almak için hızlı bir şekilde ilerleyerek 15 Eylül 1918'de Bakü'ye girdi ve Müslüman Türk nüfusu katliamdan kurtardı. Ama Batı cephesindeki başarısızlıklar ve müttefiklerin kaybetmesi, Türkiye'yi 10 Ekim 1918'de Mondros Antlaşmasını imzalamaya mecbur etti. Antlaşmanın şartlarına göre Türk ordusu Kafkasya'dan 1914'de içinde bulunduğu sınırlara geri çekilmeli, Ardahan, Kars, Batum, Ahıska, Ahılkelek, Ağbaba, Şöreğel ve Nahçıvan'ı boşaltmalıydı.

Ordunun Elviye-yi Selase'den çekilmesi bu arazide yaşayan Müslüman Türk nüfusu yeniden kendi kaderlerine terketmek idi. Daha evvel Rus, Ermeni ve Gürcü soykırım ve soygunlarını yaşamış yerli ahali, kendini korumak için toplanmağa başladı. Bu amaçla 29 Ekim 1918'de Ahıska Hükümet-i Muvakkatiyesi, 3 Kasım'da Araz Türk Hükümeti ve 5 Kasım'da Kars İslam Şurası adlanan geçici hükümetlerin kurulduğu ilan edildi (Kurat 1970: 35). 30 Kasım'da Kars İslam Şurası'nın çağrısı ile Ordubad, Nahçıvan, Kamerli, Sürmeli, Ağbaba, Şöreğel, Çıldır,

Ahılkelek bölgelerini temsil eden 60 kişi, ikinci çağırışla çeşitli bölgelerden daha 10 kişi milletvekili statüsü ile Kars Kongresine toplandı.

Kongre Ahıska Hükümet-i Muvakkatiyesi, Araz Türk hükümeti ve Kars İslam Şurası adından bildiri yayınladı: "Batum`dan Ordubad`a, Ağrı dağı`ndan Azgur`a kadar nüfusun büyük çoğunluğu Türk ve Müslüman olan yerlerden Osmanlı ordusu çekildiği zaman idare ve yurt korunması işleri için merkezi Kars olmak kaydıyla Milli Şura hükümetinin kurulması" (Kurat 1970: 69) oy birliği ile karara alındı.

Kongrede halkı silahlı savunmaya hazırlamak ve dış ilişkileri düzenlemek için kararlar da alındı. Cahangiroğlu İbrahim Bey Milli Şura hükümetinin başkanı, Kepenekçi Emin Ağa ise başkan yardımcısı seçildi. 1918`in Aralık ayı başında, Türk ordusu Ahıska ve Ahılkelek`den çekildi. 4-5`Aralık`da Gürcüler Ahıska`yı, Ermeniler Ahılkele`yi, 8 Aralık`da ise İngilizler Batum`u işgal ettiler. Milli Şura hükümetinin çağırışıyla 1919`da 3-5 Ocak tarihlerinde I. Ardahan kongresi toplandı (Kurat 1970: 79).

I. Ardahan kongresi durumu analiz ederek kısa sürede yeni bir kongrenin toplanması, örgütlenmek ve silahlanmak hakkında kararlar aldı.

II. Ardahan Kongresi 20 bölgenin temsilcileri ile 7-9 Ocak 1919 tarihinde toplandı ve yeni kararlar aldı. 17-18 Ocakta Kars`ta yeni toplantısını yapan kongre Cenub-i Garb-i Kafkas Cumhuriyetinin kurulduğunu ilan etti. Kongrede 18 maddelik anayasa kabul olundu, Cahangiroğlu İbrahim Bey yeniden hükümet başkanı, Çıldır`lı Esad Bey ise parlamento başkanı seçildi. 9 bakan, 4 devlet kurulu başkanı tayin olundu. Anayasa Türk dilini resmi devlet dili ilan etti ve üzerinde beyaz, yeşil, siyah zemin üzerinde ay-yıldız olan devlet bayrağını onayladı. Batum`da çıkan "Seda-yi Millet" gazetesi ise devletin resmi gazetesi oldu.

Türk ordusu 25 Ocak 1919`da Kars`dan çekildi. Kendini Milli Şura Hükümetinin varisi ilan etmiş Cenub-i Garb-i Kafkas hükümeti kısa sürede Türk ordusundan gönüllü olarak kalmış asker ve subaylar ve aynı zamanda yerli gençlerden oluşan 8.000 kişilik ordu kurdu. İngiliz askeri valisi Templey, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti ve Türkiye Cenub-i Garb-i Kafkas Cumhuriyetini resmen tanıdı. Lakin tüm bu olanlara rağmen, Ermenistan ve Gürcüstan askeri saldırılarına devam etmekteydi. Ordu kötü silahlanmış olsa da ahaliyi koruma gücüne sahipti. Bu zor şartlar altında Batum`dan Ordubad`a 40.000 km2 arazisi ve 1 milyon 700 binden fazla nüfusu olan, 34 vilayet ve kazadan oluşan bu Türk Cumhuriyeti yaklaşık 6 ay yaşadı .

۱۲ Nisan 1919'da İngilizler Kars'ı işgal etti. İngiliz komutanı General Tomson'un manifestosu ile parlamento ve hükümet bırakıldı, hükümetin bütün üyeleri tutuklandı. Cahangiroğlu İbrahim Bey Malta adasına kürek cezasına gönderildi (Kurat 1970: 156-159).

Cenub-i Garb-i Kafkas Cumhuriyeti ve hükümeti dağıtıldı. İngilizler Kars'ın yönetimini Ermeni kuvvetlerine devrettiler. Ardahan ve Posof ise Gürcü işgaline maruz kaldı. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti bu işgali kınayarak Gürcüstan, Ermenistan ve Kafkasya'daki İngiliz komutanlığına, Ağustos 1919'da ise Paris Barış Konferans başkanına kendi ciddi itirazını belirtti: "Kars vilayetinin bu acı kaderine Azerbaycan Cumhuriyeti seyirci kalmaz ve kalmamalıdır" (Dünya konfransının Sedr cenablarına 1985: 111-115). Cenub-i Garb-i Kafkas hükümeti devrildikten sonra Batum'dan Nahçıvan'a kadar olan arazilerde yaşayan Türk Müslüman nüfus mahalli Milli Şuralar (konsey) şeklinde örgütlenerek mücadeleyi devam ettirdiler.

Toplam 12 Milli Şura, aynı zamanda Ağbaba ve Çıldır Milli Şuraları kuruldu. Çıldır Milli Şurası Kamil Ağa'nın başkanlığı ile yaşamını sürdürüyordu. Ağbaba Milli Şurası'nın Başkanı ise Kars Milli Şura hükümetinin üyesi olmuş Hacıabbasoğlu Kerbelayı Mehmedmed Ağa idi. O, halk arasında büyük nüfuz sahibi idi. Kısa sürede Ağbaba Milli Şurası içinde halk ordusu yaratıldı, Ağbaba ve Şöreğel insanı 1919–1920'li yıllar katliamlarından bu sebepten az kayıpla kurtuldu. Kerbelayı Mehmedmed Ağa İstanbul'a giderek binbaşı Mehmet Ali Bey'in komutanlığı ile bir alayın Ağbaba'ya gönderilmesini sağladı.

Andranik Ozanyan'ın atlı bölükleri Ağbaba'ya hücum ederken atılan topun sesinden burada nizami Türk askerinin olduğunu anlayarak derhal yönünü değiştirmiş ve güneye dönmüşler. Yol üzerinde olan Düzkent, Şiştepe ve İlanlı köylerinde önlerine çıkanlara saldırmakla yetinmek zorunda kalmışlar. Ağbaba'nın 32 köyünün geleceğini düşünen Kerbelayı Mehmedmed Ağa, Ermenilerle mütamadiyen barış yolları arıyordu. Bu görüşlere bizzat kendisi ve danışmanı Karaçanta'lı Hacı Emrah katılıyordu. Ağbaba Milli Şurasının Garargahı Gümrü'de bulunan Ermeni lideri Vağarşak Ağa'yla yaptıkları görüşler çok fayda sağlıyor, Ermenilere göz açtırmıyor, eylemlerini sınırlıyordu (Esgerev 2001: 15)

Kars yeniden Ermenilerin eline geçtikten sonra katliam ateşi tüm bölgeyi sardı. Cenub-i Garb-i Kafkas Hükümeti üyelerinin tüm mal varlıkları yağmalandı ve hepsine resmen el konuldu. Ermeni hükümeti Oltu, Göle, Sarıkamış ve Karakurt'daki Müslüman Türk nüfusu onlara itaat etmeğe mecbur bırakıyordu. Kars çevresinde 70 köy, Kağızman'da 50 köy ve tüm Göle

Ermenilerce viran edildi. Ölenlerin ve yaralananların sayısı on binleri buluyordu. 15 binden fazla insan evsiz bırakıldı (Kırzioğlu 1999: 79).

Bu katliam ve soygunların bahanesi Kars Milli Şurasına bağlı Türklerin İrevan'daki Meclise yapılan milletvekili seçimlerinde oy kullanmaktan imtina etmeleri idi. Ermeniler yerli Milli Şuraların bırakılmasını talep ediyorlardı. Buna bağlı olarak yapılan katliam ve soygunlar Aralık 1919'dan - Şubat 1920'ye kadar tüm vahşetiyle devam etti .

Andranik Osipyan'nın bir grup haydutunun zulmünden kaçan 500'den fazla Çıldır ve Göle köylüleri soğuktan donarak öldü. 2 Ocak 1920'de Kars- Gümrü tren yolu kenarında yerleşen Şahnalar köyüne saldıran Ermeniler bu köyde 500'den fazla kadın, çocuk ve yaşlıyı katletti. Katliamdan kaçan 200'den fazla insan donarak şehit oldu (Dünya Konfransının Sedr Cenablarına: 99)

Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti, Ermenistan hükumetine katliamı durdurmak için nota gönderdi. Notanın bir kopyası da İngiltere, Fransa ve İtalya misyonlarına gönderildi. Bundan başka, aynı nota Batum'da basılan "İslam Gürcüstan" gazetesinin 4 Mart 1920 sayısında da yayınlandı (Dünya Konfransının Sedr Cenablarına: 104). Türk ordusu kumandanı Kazım Karabekir Paşa 22 Mart 1920'de Ermeni askeri kumandanlığına katliamlara son verilmesi talebi ile nota gönderdi (Tansel 1973: 217).

Bölgede karışıklık zamanında, Türkiye'nin işgal güçleriyle savaşla başbaşa kaldığı bir zamanda, Ermeniler Doğu Anadolu'yu ele geçirmek için askeri operasyonu genişleterek 12 Ağustos'ta Oltu'nun bazı köylerini zaptettiler. İş daha da ilerleterek 13 Ağustos'ta Doğu Bayazıt'taki Türk kuvvetlerine saldırdılar. Bu durum karşısında Türk ordusu harekete geçti. Kazım Karabekir Paşanın komutasında Doğu Ordusu 29 Eylül'de Sarıkamış'ı, 30 Eylül'de Göle'yi, 30 Ekim'de Kars'ı, 7 Kasım'da Gümrü'yü ele geçirdi (Yerasimos 1979: 192-193).

11 Kasım 1920'de Ermeniler barış için masaya oturmayı kabul etti. Gümrü'de başlayan müzakereler 2-3 Aralık 1920'de imzalanan Gümrü Antlaşması ile son buldu (Soysal 1983: 17-29). Antlaşmaya göre 1877-78 yılları arasında çıkan Rus-Türk savaşı zamanı yitirilmiş Kars, Sarıkamış, Kulp, Kağızman, Türkmençay Antlaşmasından sonra İran'ın Rus'lara verdiği Igdır (Sürmeli) Türkiye topraklarına katıldı.

Bolşevik tehlikesinden korkan Gürcü'ler de Barış müzakerelerine girerek 23 Şubat'ta Çıldır'ın batı kısmını, Ardahan, Artvin ve Batum'u Türkiye'ye iade etti. Türk ordusu 7 Mart'ta Ahıska, 11 Mart'ta Batum, 14 Mart'ta ise Ahılkelek'e girdi. Bu olaylar zamanında Bolşevikler Kafkasya'da yönetimi devralmıştı. Türkiye 16 Mart 1921'de Moskova Antlaşmasını imzaladı .

Bu antlaşmaya göre Batum, Ahıska, Ahılkelek ve Acaristan bölgeleri Rusya'ya bırakıldı, Nahçıvan'a Azerbaycan dahilinde özerklik statüsü verildi, Ağbaba bölgesinin büyük bir kısmı ise Rusya'da kaldı. 19 Ekim 1921'de imzalanan Kars Antlaşması ile Moskova Antlaşması resmileştirildi. Sınırlar bugünkü konumuyla kabul edildi (Yerasimos 1979: 39-47).

Bu antlaşmalardan en çok zarar edenler ise kuşkusuz Ağbaba insanı oldu. 1877 Osmanlı -Rus savaşından önce Kars'ın terkinde olan Ağbaba'nın genel ölçümü 1.100 km² den fazlaydı. Antlaşmanın şartlarına göre Ağbaba bölündü ,

Ermenistan'da kalan kısmında 1930'da Amasya ve Kızılköç (Gukasyan) ilçeleri yaratıldı. Ağbaba'nın merkezi kısmı Amasya ilçesinin payına düştü. 19 Ekim 1921'de imzalanan Kars Antlaşmasının bir bölümü de mübadeleyle ilgiliydi. Buna göre de Ağbaba'daki 32 köyden 8-inin, yani Mumuhan, Gonçalı, Ördekli, Sınık, Söyütlü, Seldağdan, Mustuklu, Bağçalı köylerinin bütün nüfusu 1920'li yıllar öncesinde Türkiye'ye göç ettiler (Esgerov 2001: 8-9).

İlçenin Kızıldaş, Kıdaşen, Hançalı, Kızılkilise, Bozkala köyleri 1930-1940'lı yıllarda Stalin zamanında harabeliğe dönüştü (Elekberli 1994: 37). 1988'de malum olaylar başladığında ise Ağbaba'nın Türkler yaşayan son 19 köyünün nüfusu da bütünlükte sınırışı edildi.

۱۸۷۸-۱۸۷۷Osmanlı-Rus savaşında Osmanlı Ordusu yenik düştü. Bu büyük kaybın ardından Osmanlı ağır şartları olan San-Stefano Barış Antlaşmasını imzalamak zorunda kaldı. Bu antlaşmanın sonuçlarına göre ordu "Elviye-yi Selase" den çekildi ve bu topraklar savaş tazminatı olarak Ruslar'a bırakıldı. Güneybatı Kafkasya'nın büyük bir kısmını kaplayan Batum, Kars, Ahıska, Ardahan, Ağbaba ve Çıldır'da 40 yıllık Rus esareti devri başladı. XX yüzyıl başlarından büyük bir karışıklık dönemi yaşayan bölgede 1914 I Dünya Savaşıyla yeniden Rus- Osmanlı çatışmaları başladı. Rus yönetiminin bilerek meydan verdiği Ermeni çeteleri bölgede büyük katliamlar ve yağmalar yapmaktaydı. On binlerce Türkün ölümüne ve evsiz eşiksiz kalmasına neden olan bu saldırılara karşı yerli Türkler örgütlendiler. Türkler yerli Şura Hükümetleri şeklinde kendini savunan birliklerden Cenub-i Garb-i Kafkas Cumhuriyeti'nin kurulmasına kadar zorlu, cefalı ama şerefli bir yol geçti. Defalarca savaş sonucunda el değişen ve her seferinde yeni ölümler ve yağmalar yaşayan bu bölge nihayet Türk Ordusu tarafından tamamen kurtarıldı. Kazım Karabekir Paşanın komutasında Doğu Ordusu 1920 yılı 29 Eylül'de Sarıkamış'ı, 30 Eylül'de Göle'yi, 30 Ekim'de Kars'ı, 7 Kasım'da Gümrü'yü ele geçirdi. Bu zaferlerden sonra Ermeniler ateşkes yaparak antlaşma imzalamaya razı oldu. Türkiye 16 Mart 1921'de Moskova Antlaşmasını imzaladı. 19 Ekim 1921'de imzalanan Kars Antlaşmasıyla ise Moskova Antlaşması resmileştirildi.

Bu antlaşmalara göre Batum, Ahıska, Ahılkelek ve Acaristan bölgeleri Rusya'ya bırakıldı, Nahçıvan'a Azerbaycan'a bağlı olarak özel özerklik statüsü verildi, Ağbaba bölgesinin büyük bir kısmı ise Rusya'da kaldı. Ağbaba'nın yerine Rusların 1828'de İran'dan almış olduğu Sürmeli çukuru (İğdır) Türkler'e verildi. Asırlarca Osmanlı yönetiminde yaşamış Ağbaba'nın nüfusunun büyük çoğunluğu yeni yönetim altında yaşamak istemedi. Bir yıllık bir mübadele süresince onlarca köy tamamen ve otuzun üzerinde köyden yüzlerce aile Türkiye tarafına göç etti. 40 yıl boyunca defalarca ileri geri alınan sınırlar nihayet, bugünkü haliyle belirlendi .

Kaynaklar:

- Arzumanlı, V., Mustafa N. (1998) Tarixin qara sehifeleri. Bakı: Qartal .
- Çelik, F. (1943) Kars İli Tarihi. Kars .
- Dünya konfransının Sedr cenablarına//Azerbaycan SSR EA Tarix, Felsefe, Hüquq İnstitutunun Xeberleri, 1989, № 4 .
- Elekberli, E. (1994) Qedim Türk- Oğuz Yurdu "Ermenistan" Bakı: Sabah .
- Erim, N. (1953) Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri, c.I, Ankara .
- Esgerov, B. (2001) Ağbabada qalan izler. Bakı: Nurlan .
- Gökdemir, A. E.(1998) Cenub-i Garbi Kafkas Hükumeti. Ankara .
- Hacılı, A. V. (1992) Qeribem bu Vetende. Bakı: Genclik .
- Kırzioğlu, F. (1953) Kars Tarihi. İstanbul .
- Kırzioğlu, F. (1999) Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezalimi (1918-1920). Ankara
- Kurat, A.H. (1970) Üç Sancak: Kars, Batum, Ardahan, Ankara .
- Soysal, İ. (1983) Tükiyenin Siyasal Andlaşmaları. (1920-1945). Ankara, c. II, Türk Tarih Kurumu Yayınları .
- Tansel, S. (1973) MMC, III, Ankara .
- Yerasimos, S. (1979) Türk-Sovyet İlişkileri Ekim Devriminden Milli Mücadeleye. İstanbul: Gözlem.